

IN CONFLICT MET DE CULTUUR

Dit boek is opgedragen aan de jeugd van de
Gereformeerde Gemeenten zoals ik ze gekend heb:

Peter
Jan
Jakob
Jan-Peter
Elwin
Koos
Adrie
Chris
Hubert
Simon en Ad
Peter en Jos
Bram en Ad
René en José

In conflict met de cultuur

De bevindelijk gereformeerden en de Nederlandse
samenleving in het midden van de twintigste eeuw

Jan Zwemer

Tweede druk

UITGEVERIJ DE GROOT GOUDRIAAN - KAMPEN

Promotor: prof.dr. G.J. Schutte
Copromotor: prof.dr. D.Th. Kuiper
Referent: prof.dr. J.C. Hess

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Zwemer, Jan

In conflict met de cultuur : de bevindelijk gereformeerden en de Nederlandse samenleving in het midden van de twintigste eeuw / Jan Zwemer. - Kampen : De Groot Goudriaan. - Ill.
Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam. - Met lit. opg.

ISBN 90-6140-313-8

NUGI 641

Trefw.: bevinding (geloofsbeleving) / gereformeerde gezindten ; Nederland ; geschiedenis ; 1945 - 1970 / SGP ; geschiedenis.

Tweede druk, 1993

© 1993 Uitgeverij De Groot Goudriaan - Kampen

Omslagontwerp: Bart Oost

Foto omslag: Adri van Wyngen

ISBN 90 6140 313 8

NUGI 641

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

INLEIDING

7

HOOFDSTUK 1. De Breuke Sions. 15

1.1 Kerk en staat, 15 - 1.2 In het teken van de vrijheid: 1834-1852, 16 - 1.3 In het teken van de schuld: 1852-1907, 19 - 1.4 In het teken van vereniging: 1900-1948, 22 - 1.5 Pogingen tot kerkherstel en afsplitsingen in de twintigste eeuw, 26 - 1.6 Besluit, 35.

HOOFDSTUK 2. A en B heeft onder ons niet bestaan. 45

2.1 Verschillende kerken, verschillende theologieën, 45 - 2.2 De leer van de verkiezing en verwerping, 46 - 2.3 Het aanbod van genade, 47 - 2.4 Deeltradities in de 17e en 18e eeuw, 49 - 2.5 'Liggingen' in de 19e eeuw, 52 - 2.6 De Gereformeerde Gemeenten tot 1940, 56 - 2.7 De leerbeslissing over de algemene genade, 63 - 2.8 Richtingenstrijd: 1945-1953, 71 - 2.9 Besluit, 83.

HOOFDSTUK 3. Een kerkverband in een veranderende samenleving. 95

3.1 Relatieve openheid, 95 - 3.2 Reactie en isolement, 99 - 3.3 Gecontroleerde verscheidenheid, 107 - 3.4 Besluit, 111.

HOOFDSTUK 4. Emancipatie en hergroepering. 119

4.1 De onderlinge verhouding van de kerkgenootschappen, 119 - 4.2 Christelijke Gereformeerden en vrije gemeenten, 122 - 4.3 De Gereformeerde Bond, 130 - 4.4 Oude en nieuwe tradities 'ter rechterzijde', 140 - 4.5 Bevindelijken en de samenleving: emancipatie, assimilatie en eindtijdverwachting, 148 - 4.6 Centrum-zoekende en centrum-vliedende krachten, 153 - 4.7 Besluit, 158.

HOOFDSTUK 5. Het geestelijk klimaat van de bevindelijk gereformeerden. 169

5.1 Samenhang volgens Graafland en Van Ruler, 169 - 5.2 Samenhang op basis van drie bepalende uitgangspunten, 173 - 5.3 Kerkbegrip; doop, belijdenis en Avondmaal, 176 - 5.4 De bekeerden en hun ervaring, 187 - 5.5 Het andere waarheidsbegrip, 191 - 5.6 De autonomie van de bekeerden en de positie van de ambtsdragers, 195 - 5.7 De predikant en zijn bijzondere positie, 203 - 5.8 Besluit, 208.

HOOFDSTUK 6. Een stabiele factor in de Nederlandse politiek. 221

6.1 Van berusting naar politiek en profetisme (1918-1945), 221 - 6.2 De opvolging van Kersten en het charismatisch leiderschap, 223 - 6.3 Principes in een tijd van herstel en vernieuwing (1945-1954), 227 - 6.4 De opvolging van Zandt en een zwakke partijstructuur, 240 - 6.5 Tussen antirevolutionairen en Boerenpartij (1955-1963), 243 - 6.6 De opvolging van Kodde en het probleem van de deskundigheid, 259 - 6.7 Een gepast antwoord op een roerige samenleving (1963-1970), 268 - 6.8 Het probleem van de 'bloedgroepen' en de opvolging van Van Dis, 282 - 6.9 Een nieuwe synthese en de opvolging van Abma, 288 - 6.10 Besluit, 291.

HOOFDSTUK 7. Het oog van de meester maakt het paard vet. 312

7.1 'Dan snijden we je kop er af', 312 - 7.2 Inenting, 313 - 7.3 De sociale zekerheidswetgeving, 317 - 7.4 Bedrijfsvrijheid, 322 - 7.5 De gemeente als ideale eenheid van bestuur, 331 - 7.6 Besluit, 339.

HOOFDSTUK 8. De SGP als machtsfactor. 348

8.1 Getalsverhoudingen en participatie in het bestuur, 348 - 8.2 Partijpolitiek op lokaal en provinciaal niveau, 351 - 8.3 De SGP als gevestigde partij: zes eenmansfracties, 360 - 8.4 Vier traditionele bolwerken van de SGP, 365 - 8.5 Tholen: de SGP als de 'kern' van rechts, 370 - 8.6 Bruinisse, Waarde en Sint-Philipsland, 383 - 8.7 De christelijke samenleving, 389 - 8.8 Zuinigheid met gemeenschapsgeld, 390 - 8.9 Besluit, 391.

HOOFDSTUK 9. 'Dan moet de mens zijn jolijt hebben'. 402

9.1 Het Deltaplan en het verdwijnen van 'de eenvoud', 402 - 9.2 De subsidiëring van cultuur, 407 - 9.3 Maatschappelijk werk en vorming, 414 - 9.4 Sport, 417 - 9.5 Recreatie en toerisme, 420 - 9.6 Besluit, 427.

HOOFDSTUK 10. Conclusie. 440

10.1 Integratie en radicalisering, 440 - 10.2 De SGP in het Nederlandse cultureel-politieke klimaat, 448 - 10.3 *Normenpatroon* en bevindelijkheid, 453 - 10.4 In conflict met de cultuur, 460 - 10.5 Besluit, 465.

BRONNEN EN LITERATUUR 470

ILLUSTRATIES MET BRONVERMELDING 499

REGISTER 501

Inleiding

Hoe vaak heb ik in de eindfase van mijn onderzoek hoofdschuddend moeten reageren op de belangstellende vraag: "En, wat is nu je conclusie over die mensen?" "Heb je een avondje de tijd?" was mijn weerwoord. "Want het is een ingewikkeld verhaal en zelfs de conclusie is lang." Blijkbaar wordt van de denkwereld van de achterban van de *Staatkundig Gereformeerde Partij* oftewel de 'zware gereformeerden' - want met die term leg je aan buitenstaanders uit wie je bedoelt - verwacht dat ze kort en kernachtig getypeerd kan worden. Achter de bekende stereotypen van rechtlijnige strengheid en somberheid, traditionalisme en sterke christelijke godsdienstigheid, lijkt een consistente, eenvoudig uiteen te zetten ideologie schuil te gaan. Even verleidelijk moet het zijn om behoudzucht, dus het ontbreken van ontwikkeling, als voornaamste historische factor achter de ideologie van de SGP te veronderstellen.

Dat de zaken naar mijn mening anders liggen geeft het formaat van dit boek al aan. De behoefte de lezer gedegen uitleg te geven over het gecompliceerde denken van de 270.000 bevindelijk gereformeerden in ons land, twee procent van de Nederlandse bevolking¹, is voor dit formaat verantwoordelijk. Deze levens- en wereldbeschouwing, die vanouds voor specifiek Nederlands doorgaat, is niet alleen complex, maar wordt ook gedragen door een getalsmatig vrij stabiele achterban en bezit blijkbaar een zekere veerkracht. De Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) uit 1918 mag zich in 1992 de langst bestaande politieke partij in het land noemen, met sinds 1956 ononderbroken drie Kamerzetels. In de loop van 1990 noteerde haar jongerenorganisatie het tienduizendste lid, waarmee zij veruit de grootste politieke jongerenorganisatie van Nederland werd.

De taak die ik me in deze studie gesteld heb is het vastleggen van de wisselwerking tussen 'ideologie' en werkelijkheid bij de bevindelijk gereformeerden, met name in het midden van de twintigste eeuw. In de eerste plaats geef ik een geschiedenis van deze ideologie, waarin een belangrijke plaats is ingeruimd voor alle factoren en invloeden die deze levens- en wereldbeschouwing, haar verspreiding en ontwikkeling (mede) bepaald hebben. De gedachtenwereld van met name de leiders van deze bevolkingsgroep, vooral predikanten(-politici), staat daarbij voorop, terwijl bij voorbeeld in zaken als geloofsbeleving en gemeentepolitiek de ideeën van hun volgelingen naar voren komen. In de tweede plaats - en dat impliceert al de weergave van de ideeën onder volgelingen - beschrijf ik de manieren waarop geloofsvoorstellingen en theologie in de maatschappelijke praktijk hun vorm kregen.

Kenners van de 'bevindelijk gereformeerde wereld' hebben de complexiteit er van, de belangrijke rol van denken en theologie er in, en de onkunde van de buitenwacht vaak beklemtoond. Het laatste werd door onder anderen P. Maas en C.G.J.J. van den Bergh opgemerkt, terwijl T. Crijnen en A. van der Meiden dit gebrek aan kennis terugvoerden op 'eenzijdige voorlichting' door de media. "Voor buitenstaanders," aldus J. van Hell in 1985, "mag de wereld van de gereformeerde gezindte één grote zwarte kous lijken, de werkelijkheid is veel gevarieerder." C. Graafland wees er op dat bepaalde theologische noties die "alle facetten van het leven doordringen", dat doen via het belangrijke medium van de

geloofsbeleving. De verdeeldheid, tenslotte, binnen de bevindelijk gereformeerde geloofsgemeenschap is volgens J.H. Velema nauw verbonden aan 'een aantal kardinale vragen' van theologische aard. In deze studie is geprobeerd zowel theologie als geloofsbeleving, en de verscheidenheid binnen beide, recht te doen. Op de wenselijkheid van een dergelijke combinatie wees in 1987 ook F.A. van Lieburg: de cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis zouden zich op het gebied van het Nederlandse piëtisme moeten wagen en zo een 'ontmoetingspunt met de kerkgeschiedenis' creëren.²

Sinds het in 1985 verschenen proefschrift van C.S.L. Janse 'Bewaar het Pand' is het gewoonte geworden de 'zwaren', voor wie ook wel minder vriendelijke benamingen golden ('zwartekousen-kerken') aan te duiden als 'bevindelijk gereformeerden'. Als essentie van de groep wordt beschouwd het tegelijk honoreren van het calvinistische erfgoed van de Nederlandse gereformeerde orthodoxie, en van 'bevindelijkheid' of 'de ervaring' in theologie en geloofsbeleving. Het bevindelijke wordt dan als noodzakelijke aanvulling op het gereformeerde element gezien. Vanuit de gezichtshoek van de algemene Nederlandse kerkgeschiedenis bestaat er tussen 'gereformeerd' en 'bevindelijk' een zekere spanning - de bevindelijk gereformeerden zelf zien deze elementen eerder als een twee-eenheid. Het bevindelijk gereformeerde denken neigt er dan ook toe om in nieuwe theologische stellingnames de spanning tussen beide elementen te verzoenen. Het feit dat sommige geloofsgemeenschappen daar minder ver in gingen dan andere zorgde in de loop der tijden voor de ontwikkeling van 'deeltradities'.

'Bevinding' wordt door Janse gedefinieerd als de "existentiële ervaring van een ingrijpen van God in het persoonlijk leven en de menselijke reactie daarop."³ Evenals de meeste bevindelijk gereformeerden ziet hij als voornaamste object van dat ingrijpen en die ervaring het bekeringsproces, waardoor God aan de mens genadig het geloof schenkt in de loop van zijn of haar leven. De bekering is voor de geloofsbeleving centraal: "de weerkaatsing van het dogma in de spiegel van hun eigen gemoedsleven" kreeg alle nadruk.⁴ Onder 'bevindelijkheid' wordt dan ook verstaan een overheersende concentratie op de werkingen van de genade in de persoonlijke binnenwereld van het gemoed. Anderen wijzen er op dat een dergelijke concentratie wel de praktijk kan zijn, maar dat 'bevinding' in de orthodoxie iets anders is. Niet het gemoedsleven hoort volgens S. van der Linde de basis van de bevinding te zijn, maar de persoon van de gelovige die Christus' hulp in zijn of haar leven ondervindt. Van der Linde pleit voor selectie: niet 'allerlei indrukken' en niet het menselijk gevoelsleven horen deze godservaring op te roepen of te beïnvloeden.⁵

Niet alleen de combinatie 'bevindelijk gereformeerd' en de inhoud van 'bevinding' kunnen dus verschillend uitgelegd worden, ook de noemer 'gereformeerd' verbergt uiteenlopende visies, met name op het punt van de waardering van de *cultuur*. Aan deze verschillen ligt het theologische verschil tussen het infra- en het supralapsarisme ten grondslag. Volgens infralapsariërs besloot God na de zondeval van de mens tot de mogelijkheid van verzoening door het historische lijden van Christus. Deze verlossing draagt dus het karakter van 'herstel' van de Schepping. Supralapsariërs menen dat God al vóór de Schepping tot de zondeval en de mogelijkheid van verzoening besloten had en dat de verlossing van de gelovigen het einddoel van Gods handelen is. De afstand tussen de kerk als verzamelplaats van gelovige christenen, en de wereld buitenom de gelovigen (de niet-gelovigen inclusief) is voor een infralapsariër dus in principe kleiner dan voor een supralapsariër.

Hoewel het verschil tussen 'supra' en 'infra' nooit rechtstreeks een rol speelde in theologische stellingnames binnen de orthodoxie, ook niet het bevindelijk gereformeerde deel er van, is een verschil in waardering van 'de wereld' altijd tussen deeltradities aanwezig geweest. "Het leven der vroomheid was bij deze mannen het een en het al," schreef H.

Bavinck in 1910 over de bevindelijk gereformeerde voorgangers uit de tweede helft van de negentiende eeuw.⁶ De wijdere samenleving was voor hen niet interessant, maar zij leefden in beperkte levenskring strikt naar de normen die bevindelijkheid en orthodoxie hen gaven. Zij waren *piëtisten* die vonden dat het geloof moest uitkomen in persoonlijke vroomheid en daden, maar niet allen waren zij supralapsariërs. Voor hen was de ervaring van belang die de Nederlandse orthodoxie in de voorgaande eeuwen met het streven naar een door godsvrucht gestempelde samenleving opgedaan had: dat dit streven mislukt was, of steeds weer tot mislukking neigde. De 'wereld' had voor deze Nederlandse piëtisten dus wel degelijk een waarde: er was het nooit opgegeven ideaal van de godvruchtige samenleving, er was ook de werkelijkheid van hun naaste omgeving. Wanneer hun invloed alleen maar geboren werd uit de wens om hun persoonlijkheid als gelovige 'zuiver' te houden, dan was echter een strikt supralapsarisch standpunt gepast. De Schepping had dan toch geen ultieme waarde.

Het zal duidelijk zijn dat de bevindelijk gereformeerden van 1992 met hun Staatkundig Gereformeerde Partij en hun groeiende '*mini-zuil*' veranderd zijn ten opzichte van de piëtisten die Bavinck beschreef. Een politieke partij immers is naar zijn aard gericht op 'de wereld'. Of van de zuil, het geheel aan organisaties van levensbeschouwelijke aard waarbinnen aanhangers van die levensbeschouwing bewust hun sociaal-culturele en politieke activiteiten uitoefenen⁷, het zelfde gezegd kan worden is de vraag. Het feit dat tussen de stichting van de SGP in 1918 en de definitieve uitbouw van de zuil na 1970⁸ een halve eeuw verliep, geeft te denken. Is de 'reformatorische' zuil uit het laatste kwart van de twintigste eeuw soms een op het mislukken van het SGP-streven gevolgde reactie van piëtistische concentratie op de eigen omgeving? In zijn proefschrift 'De Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-1948' (1990) toonde W.Fieret aan dat deze partij niet uitging van de haalbaarheid van een geheel godvruchtige Nederlandse samenleving. Het optreden van de staatkundig gereformeerden had eerder een corrigerend of profetisch karakter, waarbij zij duidelijk een zeker gebrek aan realisme toonden. Het ligt daarom meer voor de hand de reformatorische zuil te zien als een uitbouw van de traditioneel aanwezige vroomheid in eigen kring, een poging tot verwezenlijking van de ideale samenleving op micro-schaal.

In de periode die volgde op de door Bavinck beschreven situatie werden de bevindelijk gereformeerden gekenmerkt door versplintering op kerkelijk gebied, samenwerking in de politiek (in de SGP) en een per kerkgenootschap sterk variërende organisatiebereidheid. De functie van de SGP in de bevindelijk gereformeerde gemeenschap is in het 'midden' van de twintigste eeuw (tussen 1918 en 1970) wellicht naar aanleiding van de theorie van Lijphart aan te geven met 'pacificatie-orgaan'. De verschillende kerken en kerkjes schoven er hun vertegenwoordigers naar voren, die gezamenlijk 'in topberaad' besloten welke stellingen de bevindelijk gereformeerden naar buiten toe zouden betrekken. Als ontmoetingsruimte en identiteitsvormster zou de Staatkundig Gereformeerde Partij de zuil voorbereid hebben. Janse spreekt in dit verband van de SGP als "kristallisatiepunt van de bevindelijk gereformeerden".⁹ Fieret heeft er echter op gewezen dat vóór 1945 de politieke leider ds G.H. Kersten en zijn 'Gereformeerde Gemeenten' de partij nogal domineerden.

Zowel de voorgeschiedenis van de reformatorische zuil als een aantal belangrijke ontwikkelingen in het denken over de relatie tussen kerk (gelovigen) en wereld (niet-gelovigen) mogen dus in deze studie verwacht worden. De theologische bezinning op de cultuur en op de uitverkiezing komt uitgebreid aan bod. Dat in dit kader veel aandacht zal worden besteed aan de Gereformeerde Gemeenten vindt niet alleen grond in de centrale rol van dit kerkgenootschap in de oorspronkelijke SGP, maar ook in het feit dat er zich een

principiële wending in het denken over de niet-gelovigen voltrok. Eveneens in de Gereformeerde Gemeenten leidde theologisering over de verhouding tussen 'bevindelijk' en 'gereformeerd' tot strijd en radicalisering. In 1990 kwam in een discussie tussen ds F. Mallan en G. Roos de historiografische lacune naar voren die er op dit gebied bestaat. Beiden waren het er over eens dat over de 'kerkstrijd' tussen 1945 en 1953 objectieve studie hoognodig is.¹⁰ Wel verschenen studies over de kerkhistorische en theologische opvattingen bij de negentiende eeuwse voorlopers van de Gereformeerde Gemeenten, van de hand van H.A. Hofman ('Ledeboerianen en Kruisgezinden', 1977) en van H. Florijn ('De Ledeboerianen', 1991).¹¹

Dat ook bovengenoemde kerkstrijd zich juist in het midden van de twintigste eeuw voordeed geeft aan hoe belangrijk deze periode was voor de ontwikkeling van het bevindelijk gereformeerde denken in Nederland. Uiteraard is aan de voorgeschiedenis van deze ontwikkelingen eveneens veel aandacht geschonken. Evenmin staan deze ontwikkelingen los van de geschiedenis van de versplintering van de bevindelijk gereformeerden op kerkelijk gebied. Hieraan is het eerste hoofdstuk gewijd, waarin ook de wortels van het denken in de verschillende kerken over de Nederlandse samenleving aan de orde komen. Een belangrijk (nieuw) gezichtspunt vormt de rol die de integratie van de landsdelen in de loop van de 20e eeuw speelde voor de ontwikkeling van de bevindelijk gereformeerde ideologie -zowel in de kerken als in de SGP. Terwijl de hoofdstukken twee, drie en vier zich met de ideologische ontwikkelingen op kerkelijk terrein bezig houden, en vijf de geloofsbeleving bestrijkt, handelen de hoofdstukken zes tot en met negen over de SGP. In de beschrijving van de SGP ligt de nadruk uiteraard op de naoorlogse periode omdat het werk van Fieret reeds de periode tot 1945/48 bestrijkt.

Het accent ligt dus op de periode van 1945 tot 1970, de periode vóór de constructie van de reformatorische zuil naast de Staatkundig Gereformeerde Partij. De voornaamste noemer waaronder de Nederlandse politieke constellatie in die periode bekend staat is de pacificatie-democratie: de verschillende zuilen zetten in een 'topberaad' van hun vertegenwoordigers de onderlinge tegenstellingen opzij en bestuurden het in zuilen verdeelde land. De plaats van de SGP in deze structuur wordt behandeld in een hoofdstuk - het achtste - over gemeentepolitiek. In hoofdstuk zes behandel ik het functioneren van de Kamerfractie, de verkiezingsuitslagen en de partij-interne ontwikkelingen. Het zevende hoofdstuk gaat dieper in op de visie van de SGP over de (ideale) maatschappij, het negende behandelt haar (ideologisch bepaalde) reactie op het moderne cultuurpatroon.

Als voorbeelden voor mijn streven een totale geschiedenis van de ideologische ontwikkeling van een bevolkingsgroep te schrijven verwijs ik naar de boeken van D.Th. Kuiper en J.D. Bratt. De in 1972 verschenen sociologische studie 'De Voormannen' van Kuiper over de groep achter de Gereformeerde Kerken in Nederland, overspande de tijd tussen 1840 en 1970 en toonde aan dat verandering van ideologie, vleugelvorming en splitsing volgens allerlei mechanismes verliepen. Aantalsverhoudingen, reactiepatronen, machtsposities binnen de nationale of lokale samenleving en bredere culturele ontwikkelingen waren in staat de oorspronkelijke ideologie van de gereformeerden te beïnvloeden. De werking van soortgelijke mechanismen toonde J.D. Bratt aan in zijn in 1984 uitgegeven 'Dutch Calvinism in modern America' over de Nederlandse orthodox gereformeerde kerken in de Verenigde Staten. Evenals bevindelijke gemeenschappen in Nederland deden zij principeuitspraken over de niet-gelovigen, een weerslag van hun aarzeling tussen isolement en inzet voor nationale doeleinden.

In de voorlaatste paragrafen van de conclusie zal ik de ideologische geschiedenis van de bevindelijk gereformeerden in het midden van de twintigste eeuw proberen in te passen

in de belangrijkste literatuur die sociologen en historisch-antropologen over de bevindelijk gereformeerden geproduceerd hebben. Deze literatuur, gebaseerd op de studie van een aantal plaatselijke gemeenschappen, vervangt in feite een aspect van de bevindelijk gereformeerde ideologie dat door mij buiten beschouwing gelaten is: het normenstelsel waaraan de leden van deze bevolkingsgroep zich persoonlijk toetsen. De reden voor deze weglating is de buitengewoon grote variatie die van plaats tot plaats en van gezin tot gezin in dit normenstelsel bestaat. Waar in het ene dorp waarde gehecht wordt aan het wandelen naar de zondagse kerkdienst, gebruikt men twee dorpen verder vrolijk fiets of auto. Kleren die hier als 'werelds' gelden, zijn ginds volop in zwang, enzovoort. De paragrafen 10.3 en 10.4 proberen de (belangrijke) normenwereld in verband te brengen met de in de andere hoofdstukken behandelde onderwerpen.

Het feit dat de spanning tussen bevindelijk en gereformeerd, tussen 'infra' en 'supra' zich over het algemeen deed gevoelen bij weinig geschoolde mensen in kleine gemeenschappen zou kunnen betekenen dat plaatselijke omstandigheden en sociale verhoudingen een rol hebben gespeeld bij het vertalen van hun ideologie in praktische politiek. Mede omdat bevindelijk gereformeerde (SGP-) gemeenschappen juist op dorpsniveau kansen hadden aspecten van de ideale godvruchtige samenleving te realiseren, betreft een deel van het onderzoek (de hoofdstukken acht en negen) het plaatselijk niveau. Voor de keuze van Zeeland als voorwerp van dit deelonderzoek is mijn kennis van de sociale geschiedenis van die provincie verantwoordelijk, alsmede het gegeven dat de SGP er voornamelijk de Gereformeerde Gemeenten vertegenwoordigt waarvan eerder reeds de landelijke ontwikkelingen op de voet gevolgd werden. Voorts is speciale aandacht besteed aan het eiland Tholen -qua sociale structuur 'Zeeuws' maar kerkelijk vooral behorend tot de Gereformeerde Bond, een andere pijler onder de SGP. Met name in Zeeland stond de -relatief omvangrijke- bevindelijk gereformeerde bevolkingsgroep bloot aan allerlei nieuwe ontwikkelingen. Van het Zeeuwse platteland, bestudeerd in de naoorlogse periode waar ook de nadruk van mijn onderzoek naar de landelijke SGP valt, werd in 1950 gezegd dat het 'gistte' en dat 'de uitkomsten van dit gistingsproces (...) niet te voorspellen' waren.¹²

De literatuur, naast de al genoemde sociologische en historisch-antropologische studies tot nu toe gewijd aan de bevindelijk gereformeerde cultuur en haar ideologie, is beperkt. Het proefschrift van C.S.L. Janse, sociologisch van opzet, laat de onderlinge verhouding tussen de delen van deze ideologie en haar normenstelsel min of meer achterwege en houdt zich bij de 'buitenkant'. Het eigenlijke onderwerp, de emancipatie van de bevindelijk gereformeerde bevolkingsgroep in Nederland en de effecten daar van, behandelt hij op verhelderende wijze -maar vooral kwantitatief. Aan deze opzet is te wijten dat interne verdeeldheid en ideologische achtergronden onderbelicht blijven. A. van der Meidens 'De zwarte-kousen kerken' (1968/76), dat nogal bepalend is geweest voor het beeld dat de buitenwereld zich vormde van de mensen achter de SGP, probeert wel een samenhangende beschrijving te geven maar schetst een beeld 'op afstand', bedoeld voor de 'leek'. Tenslotte mag C. Graaflands standaardwerk over de geschiedenis van de uitverkiezingsleer niet onvermeld blijven. Zijn boek en dat van Fieret heb ik dankbaar als bron gebruikt.

Naast het proefschrift van Fieret verschenen over de Staatkundig Gereformeerde Partij nog twee overzichtsartikelen, van de hand van A.H.M. Dölle (1981) en J.J.B. Stap (1985). Dölles belangrijkste conclusie was dat de partij ondanks haar 'theocratisch' uitgangspunt de democratische spelregels in het derde kwart van de twintigste eeuw min of meer geaccepteerd had. Stap concludeerde dat de SGP inderdaad in die periode 'naar links' opgeschoven was, maar de rest van de samenleving en het politiek bestel nog meer zodat de kloof desondanks groter was geworden. Ook in SGP-kringen zelf werd gesproken over

'een belangrijke ontwikkeling' van de partij in de naoorlogse periode.¹³ Aan de door Dölle gesignaleerde tegenstelling tussen 'getuigen in isolement' en besturen in coöperatie wordt in de hoofdstukken zes en acht aandacht besteed. De conclusies van Dölle en Stap toets ik daar tevens -op landelijk, provinciaal en gemeentelijk niveau.

Onder de 'ideologie' van de bevindelijk gereformeerden versta ik zowel hun theologie, die handelt over de relatie tussen God en mens, als hun denken over de relaties tussen mensen onderling en tussen individu en samenleving. 'Ideologie' is voor mij dus zuiver een verzamelnaam voor de menselijke uitdrukkingwijze over fundamentele verhoudingen. Het daar bij schikken van de theologie betekent niet dat ik theologie als een eenzijdig menselijke aangelegenheid beschouw. Evenmin is het oneerbiedig bedoeld wanneer ik in mijn tekst begrippen uit de theologie of de sfeer van de geloofsbeleving tussen aanhalingstekens plaats. Ik geef daar mee aan dat er een specifieke term uit de bevindelijk gereformeerde 'ideologie' gepresenteerd wordt en waarschuw de lezer als het ware dat iets anders bedoeld kan zijn dan hij of zij uit de letterlijke betekenis van het woord zou kunnen afleiden. Ook kan het oneerbiedig lijken dat ik niet steeds predikanten van het predikaat 'ds' voorzie. Ik heb mijn best gedaan om in ieder geval bij de eerste keer wanneer iemand in de tekst voorkomt hetzij de woorden 'de predikant', hetzij de titel 'ds' te gebruiken. Herhaling leek me overbodig en is ook in andere literatuur ongebruikelijk.

Evenals bij voorbeeld Bratt heb ik voor dit onderzoek 'zoveel mogelijk' relevant bronnenmateriaal over de betreffende bevolkingsgroep gebruikt. Wegens het belang van de ideologische component en om redenen van betrouwbaarheid is mijn voorkeur daarbij uitgegaan naar schriftelijk materiaal. Ter aanvulling zijn enige tientallen gesprekken en interviews gehouden met kenners van en hoofdrolspelers uit de bevindelijk gereformeerde wereld, op landelijk maar ook op lokaal niveau. De belangrijkste bronnensoort was voor mij het tijdschrift. Zowel het SGP-partijblad 'De Banier', als het orgaan van de Gereformeerde Gemeenten 'De Saambinder' en dat van de Gereformeerde Bond, 'De Waarheidsvriend', nam ik door over de periode 1945-1970. Verder behoren de notulen van de raden van twintig Zeeuwse gemeenten en van de Provinciale Staten in de zelfde periode tot het belangrijkste materiaal waaruit ik geput heb. De Gereformeerde Gemeenten verleenden mij toestemming tot het inzien van alle in de bibliotheek van de Theologische School te Rotterdam aanwezige notulen van kerkelijke vergaderingen vóór 1970. Daarentegen zijn de notulen van het Hoofdbestuur van de Staatkundig Gereformeerde Partij niet door mij doorgenomen. Het partijbestuur legde wanneer het in vergadering bijeen was, namelijk weinig meer dan organisatorische activiteiten aan de dag.¹⁴ Bekend met het feit dat de SGP in deze zaken een terughoudend beleid heeft, heb ik (als niet-SGP-er) het niet nuttig geacht om inzage te verzoeken in de notulen van het SGP-hoofdbestuur of van kiesverenigingen. De notulen van de Zeeuwse Vereniging van SGP-raadsleden, die van de provinciale Zeeuwse SGP-organisatie alsmede die van een aantal Statenkringen en het tijdschrift van de SGP-studie- en jongerenorganisatie stonden wel tot mijn beschikking. Achterin het boek is een lijst van geïnterviewden en geraadpleegde bronnen opgenomen.

Velen ben ik dank verschuldigd die mij op onderscheiden manieren geholpen hebben tijdens mijn onderzoek en het schrijven van dit boek. In de eerste plaats prof dr G.J. Schutte, die (met anderen) er voor zorgde dat ik een tijdelijke aanstelling kreeg bij 'Geschiedenis van het Gereformeerd Protestantisme' aan de Vrije Universiteit, zodat ik de gelegenheid had om mijn plannen voor een boek werkelijkheid te laten worden. Zijn correcties bij mijn produkt waren vaak erg waardevol, evenals de opmerkingen van prof dr D.Th. Kuiper, co-promotor, en prof dr J.C. Hess, referent. Het stimuleringsfonds van de Vrije Universiteit,

dat een deel van mijn aanstelling bekostigde, ben ik daarvoor erkentelijk. Tijdens de vermoeienissen van onderzoek en schrijven functioneerden de dicht bijeengelegen instanties 'Piet en Lies' (mijn vader en moeder) en 'Kees en Connie' (de burens) altijd als bron van verkwikking. Vooral dankzij hen kon ik steeds uitgerust het werk hervatten. Voor de mogelijkheid om bij hen te overnachten tijdens mijn onderzoek dank ik Gerard en Irene, Gem en Irmgard, Arjen en Antsje (en anderen).

Verder herinner ik me met plezier de medewerking die ik genoot op het Voorlichtings- en Vormingscentrum van de SGP in Den Haag. De fijne sfeer waarin dhr. M. Dankers en zijn medewerkers hun werk doen, kan vele 'kantoren' ten voorbeeld gesteld worden. Dankzij de welwillendheid van mevr. Van der Eerden, hoofd van de afdeling Tijdschriften aan de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, werd ik in staat gesteld de vele jaargangen van 'De Banier' in mijn voormalige woonplaats Middelburg in te zien. Dat bespaarde me veel reistijd. De sectie 'kerkelijke archieven' in het 'deputaatschap algemene kerkelijke zaken' van de Gereformeerde Gemeenten, verleende mij toestemming de in de bibliotheek van de Theologische School te Rotterdam aanwezige notulen van alle kerkelijke vergaderingen vóór 1970 te raadplegen. Ook daarvoor mijn erkentelijkheid. Ik dank de bibliothecaris, dhr. J. Mastenbroek voor zijn hulp, zoals ik ook de vele anderen die mij hielpen aan bronnenmateriaal en door middel van interviews en het beantwoorden van brieven, bedankt! Degenen die in archieven en gemeentehuizen voor mij materiaal opgezocht hebben, sluit ik bij dit dankwoord in. Mijn waardering spreek ik ook uit voor degenen die mij geholpen hebben met de werkzaamheden op de computer: H. Varkevisser, A. Schoonenboom, M.E. Mager-Van Wilgenburg en G. Labeur. Het idee voor de illustratie op de omslag is van Henk Niemeijer; eveneens mijn dank.

Uiteraard mag de steun hier niet onvermeld blijven van de persoon die ik 'mijn assistent' noem, dhr. J. den Hollander. Zijn gedetailleerde kennis van het kerkelijk leven in Zuidwest-Nederland was voor mij steeds een bron van inspiratie. Voor het kritisch doornemen van enige paragrafen of hoofdstukken dank ik W. Fieret, J. Mastenbroek, F.A. van Lieburg, W. Dekker en A.Th. Boone. Van vele 'vakbroeders' en -zusters ontving ik overigens niet alleen steun op 'technisch' gebied (kritiek, informatie en nieuwe gezichtspunten) maar ook steun op moreel gebied. Ik noem hier slechts de steun en de intense belangstelling van Arjen, Guus, Wim Fieret en mevr. J. Kramer-Vreugdenhil. Aan deze namen zou ik nog vele andere kunnen toevoegen, historici en niet-historici (de laatste vormen bij nadere beschouwing de langste lijst). Ik noem hier maar enkelen: Steven en Jannie, Goof, Jan en Bernd. Jullie allen, en iedereen die ik vergeten ben, bedankt!

Enkele personen hebben de afronding van mijn onderzoek niet meer mogen meemaken. Het oordeel van ds H.G. Abma, ds G.A. Zijderveld en mijn oom Jan Zwemer, die de laatste jaren overleden zijn, had ik graag vernomen.

Voor het dragen van een deel van de kosten van de uitgave van dit boek dank ik de subsidie-gevers: de gemeente Tholen en het Scholten-Cordes Fonds te 's Gravenhage.

Wie kritiek, opmerkingen of aanvullingen heeft, wordt uitgenodigd die schriftelijk in te dienen bij:

Jan Zwemer
p/a Uitgeverij De Groot Goudriaan
Postbus 130
8260 AC Kampen

Noten bij de inleiding

1. T. van de Lagemaat, in: *Gereformeerden en het gesprek*, 56
2. Crijnen en Van der Meiden, in: *De Tijd*, 16-3-1984; Van Hell, in: *Hervormd Nederland*, 30-11-1985; Graafland, *Calvijn*, 287; Velema, in: *Koers*, 6-2-1987; Van Lieburg, in: *Documentatieblad voor de Studie der Nadere Reformatie*, 10 (1986), nr.4, 121
3. C.S.L. Janse, 64
4. H. Bavinck, 'Een woord vooraf' bij de eerste uitgave van J.H. Landwehrs *L.G.C. Ledeboer in zijn leven en arbeid geschetst*, aangehaald, in: Florijn, *Ledeboerianen*, 53
5. Van der Linde, in: *Quispel e.a.*, 57, 58
6. H. Bavinck over de Ledeboerianen, in: Landwehr, 15, in: Natzijs, III, 15.
7. J.C.H. Blom, in: J.C.H. Blom en C.J. Misset (red.), *Broeders sluit u aan. Aspecten van verzuiling in zeven Hollandse gemeenten*, Amsterdam, 1985, 17
8. C.S.L. Janse, in: *Gereformeerden en het gesprek*, 177
9. C.S.L. Janse, in: *Gereformeerden en het gesprek*, 177
10. *Reformatorisch Dagblad*, 16-8-1990
11. Mijn bronnenonderzoek over de 19e eeuw was al deels afgerond toen Florijns proefschrift uitkwam.
12. Banning, deel I, 42
13. Dölle, 179, 183; Stap, 104; *Reformatorisch Dagblad*, 16-10-1990
14. Mededeling H.G. Abma.